

УДК 94(477):314.156.5«1921/1934»

МИКОЛА ЗЕРКАЛЬ

м. Миколаїв

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ СТОСУНКИ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПРИ ВУЦВК В 1924–1934 рр.

У статті досліджується досвід діяльності державного органу спрямованого на врегулювання міжетнічних стосунків, втілювати державну політику на рівні міжетнічних стосунків національних меншин в період запровадження політики коренізації (українізації), а згодом і суцільної колективізації. Дана проблема висвітлена в контексті трансформації державної політики щодо українців та представників інших етносів як представників аграрного населення з особливим світоглядом та способом життя і політичними цілями.

Ключові слова: комісія, національні меншини, етнос, виконавчі органи влади, структура, селянство, релігійні вірування.

Історія міжнаціональних стосунків в Україні традиційно притягувала погляди істориків-науковців своїми трагічними та героїчними подіями. Автор спробує проаналізувати важливий аспект міжетнічних стосунків та їх державного регулювання в умовах трансформації соціально-економічного життя та зміни ідеологічних і політичних доктрин. Розподіл людей за національною ознакою навіть в умовах більшовицького експерименту не було зліквідовано. Майнове розшарування суспільства існувало і всередині кожної етнічної групи яка мешкала в Україні, як і на решті територій Російської імперії та світу в цілому. Специфіка Миколаїва полягала як раз в тому, що орієнтація всього економічного життя на забезпечення потреб військово-морського флоту вимагала залучення представників різних професій та кваліфікацій і питання національності взагалі не було актуальним, а тому в місті були сконцентровані представники різних етнічних груп, які в свою чергу сповідували свої характерні релігії. Саме тому Миколаївщина демонструвала толерантне ставлення до всіх конфесій та етносів.

Автор намагається своїм дослідженням знову звернути увагу читачів на роль і значення Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) і знову спробувати реконструювати історичні умови створення і діяльності державного органу по врегулюванню та інтеграції міжнаціональних, міжетнічних, міжкон-

фесійних стосунків в Україні. Слід згадати низку нотаток В.Ульянова з приводу національного питання написаних в 1922 р., де він зазначав (на мові оригіналу для більшої достовірності): «Я уже писав в своїх произведениях по национальному вопросу, что никуда не годится абстрактная постановка вопроса о национализме вообще. Необходимо отличать национализм нации угнетающей и национализм нации угнетённой, национализм большой нации и национализм нации маленькой. По отношению ко второму национализму почти всегда в исторической практике мы, националы большой нации, оказываемся виноватыми в бесконечном количестве насилия, и даже больше того – незаметно для себя совершаем бесконечное количество насилий и оскорблений, – стоит только припомнить мои волжские воспоминания о том, как у нас третируют инородцев, как поляка не называют иначе, как «полячишкой», как татарина не высмеивают иначе, как «князь», украинца иначе, как «хохол», грузина и других кавказских инородцев, – как «кавказский человек». Поэтому интернационализм со стороны угнетающей или так называемой «великой» нации (хотя великой только своими насилиями, великой только так, как велик держиморда) должен состоять не только в соблюдении формального равенства наций, но и в таком неравенстве, которое возмещало бы со стороны нации угнетающей, нации большой, то

неравенство, которое складывается в жизни фактически. Кто не понял этого, тот не понял действительно пролетарского отношения к национальному вопросу, тот остался, в сущности, на точке зрения мелкобуржуазной и поэтому не может не скатываться ежеминутно к буржуазной точке зрения. Что важно для пролетария? Для пролетария не только важно, но и существенно необходимо обеспечить его максимумом доверия в пролетарской классовой борьбе со стороны инородцев. Что нужно для этого? Для этого нужно не только формальное равенство. Для этого нужно заместить так или иначе своим обращением или своими уступками по отношению к инородцу то недоверие, ту подозрительность, те обиды, которые в историческом прошлом нанесены ему правительством «великодержавной» нации [1, 356–362].

Таким чином, ми спостерігаємо в роботі провідника більшовицької партії суто теоретичне ставлення та теоретизування щодо регламентування національного питання в цілому та стосовно України. Соціальний експеримент захопив думки багатьох освічених політиків та представників фінансової еліти. Абсолютною істиною ніхто не володів. Офіційний підхід керманців комуністичного режиму фактично став програмою для наступних кроків по запровадженню не лише економічних експериментів, а також і політичних. Політика «коренізації», «українізації» підштовхнула маси людей до активної участі в перетвореннях і співпраці в ідейній і етнічній сферах. Етнічна самосвідомість компактно проживаючих національних спільнот постійно нагадувала про себе в формі різних акцій протесту, а іноді і навіть відкритого виступу проти здійснюваних перетворень. ВУЦВК і РНК УСРР 01.08.1923 р. приймають постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» чим задекларували початок нового етапу в розвитку українського етносу, запровадженню політики українізації. Запаморочення від перемоги спонукало до виникнення впевненості у можливості втілити в життя будь-які свої ідеї, в тому числі і в етнічній сфері, перетворити із маси різних націй одну радянську з інстинктивною інтернаціональною ідеологією та

самовідданістю і самопожертвою заради партійної ідеї. Саме міцний союз різних етносів повинен був стати шляхом для створення конкурентноспроможної та ефективної економічної моделі не лише аграрної сфери, а також і промислової. Осередком творення та втілення нових підходів і стає Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК, яка створила свої місцеві органи для реалізації прийнятих рішень по всій країні. Основну інформацію про форми та методи своєї роботи дали самі співробітники: Я. Д. Саулевич [3, 28–29], П.Буценко [2, 4] та інші. Зрозуміло що надруковані в тоталітарній країні тексти не могли містити повну правду, слід було вважати викласти не лише офіційну доктрину, а також і обґрунтувати фактами ефективно і правильно її втілення. Практично на ЦКНМ було покладено обов'язок координувати та консультувати в питаннях соціально-економічного регулювання і формування контрольованих міжетнічних стосунків на теренах УСРР, втілення політики коренізації серед українців, представників нетитульної нації. Захопленість своєю роботою і запаморочення від необмеженості влади створили умови для того, щоб в своїх друкованих виступах співробітники висловлювали не лише хвалу державній партії, а також і висловлювати певні зауваження і пропозиції щодо покращення ситуації в етнічній політиці. Саме набираючи нищівних обертів репресій пригальмували критичні виступи на початку 1930-х років. В ідеологічній сфері перемагає концепція створення нової етнічної групи – «радянського народу» і тому в науковому і політичному середовищі зникає навіть думка про висвітлення на шпальтах газет та в журналах, або з трибун питань пов'язаних з окремими етносами, націями. Серед науковців знову виникає зацікавленість у вивченні цієї теми лише в 80-х роках ХХ ст, коли починає руйнуватись не лише радянська економіка, а ідеологія в цілому.

Одними з перших в період гласності стали дослідження Б. В. Чирка [12, 68], Л. Рябошапки [22, 71], В. С. Орлянського [23, 160], Н. Ставицької, Л. Якубової [19, 12] та інших.

Офіційно 19.03.1924 р. політбюро ЦК КП(б) У своєю постановою «Про відділ нацмен при НКВС» [11] обумовило прийняття постанови

ВУЦВК від 28.04.1924 р. і створення ЦКНМ. Зазначені акти декларували трансформацію статусу органу який займався національною політикою, тобто перехід з системи органів виконавчої влади (НКВС) до системи органів законодавчої влади. Формування місцевих представництв затяглося до початку 1926 р. Нажаль утворилась подвійна система підпорядкування: відповідному окрвиконкому і ЦКНМ при ВУЦВК, якій притаманний бюрократизм, тяганина і певна безвідповідальність посадовців. Офіційні документи декларували низку чинників, які обумовлювали відносну культурну відсталість республіки порівняно з іншими. Вважалось, що багатомовність була панацеєю. Використовувались не лише російська та українська, а також і мови інших національних меншостей, але лише на рівні губернських та окружних органів влади. Життя вимагало деталізації питань які виникли при запровадженні політики багатомовності і тому в листопаді 1925 р. приймається постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою», в грудні 1926 р. постанова РНК УСРР «Про задоволення культурних потреб населення національних районів» [6, 37].

Перший склад комісії було оприлюднено 20 квітня 1924 р. у «Вістях ВУЦВК» де зазначалось, що це тимчасова комісія у склад М. Совцова (голова), І. Гафтеля, Ойлевича, І. Сударського [21, 27]. Планувалось, але не судилось стати, що буде проведено Всеукраїнський з'їзд національних меншин з пропорцією 1 чоловік від 1000 населення [2, 4]. Таємниця непроведення з'їзду ще чекає на своє дослідження. Можливо виникла ситуація коли більшовицькі поводитирі впевнились у непопулярності своєї влади і потреба у представницькому зібранні відпала, а можливо також відіграв свою роль той факт, що в цей період часу вже ситуація змінюється щодо вимог до осіб уповноважених приймати рішення в країні де переміг пролетаріат і відтепер потрібно було щоб представник національних меншин був спочатку членом партії, яка контролювала б його дії, а вже потім і представником етнічних меншин. Усвідомивши те, що членів партії і так можна контролювати зникає

потреба здійснення подвійного контролю та дублювання повноважень щодо прийняття відповідних рішень.

На першому засіданні Комісії, 3 травня 1924 р., було розпочато виявлення та визначення етнічного складу УСРР, визначення координів його проживання та дослідження їх соціального, економічного та культурного становища [5, 56]. Спочатку розпочалась робота по вивченню і дослідженню етносів на місцях, визначенню існуючих проблем та спроб визначення шляхів їх подолання. Положення про комісію визначало її мету: «розвиток і закріплення мирного співмешкання й братського співробітництва всіх національностей, що живуть на території УСРР і широке сприяння матеріальному й культурному розвитку національних меншостей». Відтепер ЦКНМ складалась з голови, призначеного ВУЦВК з числа членів своєї Президії та членів ЦКНМ з представників єврейської, німецької, польської, болгарської та молдавської національностей [5, 56].

На місцях апарат Комісії мав складатись з губернських і окружних бюро нацменшин, які створювались при президіях відповідних виконкомів та за призначенням їхніх президій, при обов'язковому затвердженні ЦКНМ.

24 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалює постанову «Про штати губрнських комісій у справах національних меншостей» якою передбачалось створення 34 посад нацменпрацівників для роботи серед євреїв, німців, поляків, молдаван, греків та болгар [7, 25]. Одночасно було здійснена територіальна реформа, яка ліквідувала губернії і встановила триступеневий принцип адміністративного поділу держави. 30 травня 1925 р. РНК УСРР ухвалює постанову «Про штати окружних комісій національних меншостей» яка інтегрувала становище нацменустанов до нової структури органів виконавчої влади [8, 68].

До 1 жовтня 1925 р. на місцях працювало 29 працівників по єврейській лінії, 11 – німецькій, 8 – польській, 4 – молдаван, 3 – болгар, 2 – греків і 1 – росіянин [10, 38]. В 1928 р. працювало в штаті вже 140 чоловік. Кадри не лише збільшувались, але також і демонстрували основні прогалини радянської системи: низька професійна кваліфікація, малограмотність,

обмежений кругозір. Практична роботи спонукала до створення відповідних комісій при райвиконкомах, наприклад, Одеське ОБНМ в своїх рішеннях зазначало, що лише створення районних і сільських комісій може спричинити позитивні зрушення у роботі з національними меншинами, тому що існування впродовж року продемонструвало формальність їх діяльності. Практично стало зрозумілим, що відносна не впливовість на господарську діяльність та відповідно відсутність «дивідендів» від виконання суто теоретичної роботи спричинило кадровий «дефіцит». Сумісництво стало поширеним явищем серед посадовців, контроль за заповненням посад покладено було на партійні органи, але справа від цього продовжувала страждати. Закрита постанова Малої Президії ВУЦВК відбивала кадрову кризу і допускала заповнення штабів ОБНМ сумісниками. Можливо саме кадрові проблеми обумовили загальні тенденції до занепаду інституції. Найкращим був би сценарій заповнення цієї структури представниками національних меншин з високим рівнем освіти, досвідом фахової роботи, значним життєвим досвідом та мудрістю, але.... В січні 1925 р. майже повністю оновлюється не лише особовий склад комісії, а також і голова, яким стає М. І. Лобанов [11, 28]. 3 березня 1926 р. Мала Президія ВУЦВКу затверджує наступний склад ЦКНМ, а саме: голова Комісії – М. І. Лобанов, заступники: – від польського населення – Я. Саулевич, від єврейського населення – Левін, від німецького – І. Гафтель, від болгарського – Міцев, від грецького – С. Ялі, без визначення – Я. Кантор. 4 жовтня 1927 р. офіційно до складу Комісії було введено представника НКВС І. Д. Гавриліна для здійснення відповідного державного контролю за діяльністю та спрямованість рішень, відповідність державній політиці та рішенням уряду [12, 68].

Миколаївським округом піклувався І. Гафтель [19, 204]. Під час відвідувань місцевих осередків складались аналітичні доповіді в яких висвітлювались питання: соціально-економічне становище етнічних громад, робота сільрад, колективізація, становище освіти представників етнічних меншин, сутність та можливі варіанти вирішення конкретних

національно-культурних проблем, становище релігійних установ та самоідентифікації. Під час таких відряджень представники Комісії займались також консультуванням і координуванням вирішення земельних суперечок та подання висновків щодо можливого їх вирішення з врахуванням національних чинників. Практично всі співробітники намагались поширити свої погляди та здобутки серед якомога ширшого кола, а тому систематично друкували свої роботи як у формі статей, так і монографій, наприклад С. Г. Ялі, А. Глинський, А. Гітлянський, Д. Мац та ін.

В ювілейному 1927 р. була скликана I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин на якій одним з головних питань стало кадрове забезпечення та підтримка з боку місцевих органів виконавчої влади та створення сприятливих умов для ефективного здійснення своїх повноважень рядових робітників. Надрукований стенографічний звіт з наради засвідчив різний рівень роботи на місцях в залежності від конкретного очільника, його рівня освіти та життєвого досвіду і головне – глобального бачення національного питання в межах країни в цілому. Цікавим був той факти, що у виступах окреслювались різні бачення перспектив міжетнічної роботи на місцях. Вже на II Всеукраїнській нараді (27–30.11. 1930 р.) багатомірність виступів була відсутня – все висвітлювалось в межах окресленого партією напрямку, небажання вивчати, аналізувати та пропонувати нестандартні рішення існуючих міжетнічних проблем в регіонах. Після нападів та звинувачень Г. І. Петровського по відношенню до М. І. Лобанова головою призначається П. Буценко.

З часом спостерігається певні тенденції занепаду та послаблення діяльності Комісії, наприклад про це свідчить статистика: 1924–1926 рр. проведено біля 70 засідань на рік ЦКНМ, 1929 р. – біля 40; 1931 р. – 11, 1932 р. – 15 [19, 205]. Загальна тенденція обумовлювалась трансформацією політики партії щодо національного питання. Домінування ставлення до населення як до єдиної маси нової радянської людини позбавленої національних обмежень та економічно рівного спричиняло небажання ставитись до національних особливостей як до цінного та важливого

фактору в економічному та політичному житті країни більшовиків. Спостерігається певне розчарування заможної частини національних меншин які повільно виходять з керівного складу місцевих органів виконавчої влади та господарського управління. На другій нараді було окреслено такі головні проблеми в роботі з національними меншинами на тлі запровадження політики суцільної колективізації: 1) Ліквідаторські настрої виконкомів щодо нацменкомісій, недооцінка ними нацмережі; 2) відродження націоналістичних тенденцій серед національних меншин і заострення на цьому ґрунті (за рівнем гостроти) єврейського (антисемітизм, емігрантські настрої), німецького (емігрантський рух релігійних громад, створення так званих «куркульських колгоспів»), польського (польсько-український антагонізм) питань. Робився навіть висновок про існування «єдиного фронту національних меншин» як організованого методу протистояння політиці колективізації і ставилось завдання досягнення соціального розколу в селах національних меншин, як єдино можливий метод здійснення планових перетворень в сільськогосподарському секторі економіки.

На початку 30-х років адміністративно-територіальна реформа вщент зруйнувала місцевий апарат ЦКНМ. 30 квітня 1932 р. приймається постанова ВУЦВКу «Про утворення при обласних організаційних комітетах ради фізичної культури, комісії національних меншостей, комісії земельного впорядження трудящих євреїв і комісії сприяння держкредитові та ощадній справі» [14, 28]. Вже в 1934 р. комісії в справах національних меншин були повністю ліквідовані. Єдиним виключенням стали Київський, Вінницький та Донецький облвиконкоми в яких були створені відділи по роботі серед національних меншостей у складі завідувача та двох інструкторів. Фактично восени 1934 р. УКНМ реорганізовується у Відділ національних меншин при ВУЦВК (з 1935 р. – при ЦВК УСРР). Трагічні події національного геноциду у формі Голодомору здійснили структурні трансформації в суспільстві, в тому числі і в національних меншинах. Прояв страшного обличчя тоталітарної держави змінило ставлення до неї як

національних меншин, так і населення в цілому. Знищення маси українського аграрного населення змінило етнонаціональний склад суспільства, ціннісну шкалу та культурні традиції.

Таким чином, слід зазначити що діяльність Комісії стала важливим та неоцінним здобутком міжетнічного регулювання радянської державної машини, яка продемонструвала, що дотримання зовнішніх форм не співпадало зі змістовним навантаженням. Спроби зберегти, розвинути та сприяти подальшому розвитку етнічних спільнот в конструктивному руслі їх мирного та ефективного співіснування. Незважаючи на всі спроби нівелювати етнонаціональні розбіжності національні меншини зберегли не лише свої зовнішні відмінності, а також і культурно-релігійну специфіку. Досвід роботи Комісії залишається актуальним об'єктом для дослідницької роботи та використання напрацьованих матеріалів в умовах сучасної України, адже євроінтеграційні процеси не знищують етнонаціональні ідентичності, а навпаки створюють умови для подальшого розвитку та збереження певної етнонаціональної кастовості та специфіки.

Список використаних джерел

1. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / Владимир Ильич Ленин. — Москва: Издательство политической литературы, 1970. — Т. 45. — 730 с.
2. Буценко А. І. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР / А. І. Буценко. — Харків, 1928. — 25 с.
3. Ялі С. Греки в УСРР / С. Ялі. — Харків, 1931. — 208 с.
4. Кантор Я. Советское строительство среди еврейского населения // Советское государство и революционное право. — 1931. — № 4. — С. 56.
5. Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности.— 1931. — № 9. — С. 37.
6. Золотаревський М. Обслуговування нацменшостей у мішаних радах // Радянська Україна. — 1929. — № 9—10. — С. 25—28.
7. Василенко М. Украина в третьем году пятилетки // Советское строительство. — 1931. — № 12. — С. 122.
8. Мац Д. Світло й тіні в роботі серед нацменшостей // Радянська Україна. — 1929. — № 9—10. — С. 22—23.
9. Мац Д. Ліквідація округ і обслуговування трудящих національних меншостей // Радянська Україна. — 1931. — № 9. — С. 38.
10. Манчев Б. Болгарські селяни на виборах до рад // Радянська Україна. — 1927. — № 5—6. — С. 28—29.
11. Чирко Б. В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.) // Укр. іст. журн. — 1988. — № 6. — С. 68—77.

12. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20–30 рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 1. — С. 51–64.
13. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. (огляд документів в ЦДАЖР УРСР) // Архіви України. — 1990. — № 1. — С. 28–33.
14. Балуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / Балуба Ігор Анатолійович ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1997. — 221 с.
15. Орлянський В. С. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920–1930-ті рр.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Орлянський Володимир Семенович; Дніпропетровський національний ун-т. — Д., 2002. — 42 с.
16. Калакура О. Я. Українська полонія в 1917–1939 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Калакура Олег Ярославович; Нац. акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політол. — К., 1995. — 219 с.
17. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — 74 с.
18. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. / Л. Якубова. — К. : Інститут історії України НАНУ, 1999. — 331 с.
19. Данильченко А. П. Чешское население Украины в первой половине 20-х годов // Етнографічна спадщина і національне відродження. — К., 1992. — С. 41–43.
20. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). / Б. В. Чирко. — К.: Асоціація «Україно», 1995. — 214 с.
21. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Л. Рябошапка. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — С. 71–72.
22. Орлянський В. С. Євреї України в 20-ті–30-ті роки XX сторіччя: соціально-політичний аспект. — Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. — С. 160–161.
23. ЦДАВО України, ф. 413. оп. 1, спр. 3, арк. 70.

МΥΚΟΛΑ ΖΕΡΚΑΛ
Mykolaiv

INTERNATIONAL RELATIONS IN UKRAINE: EXPERIENCE OF THE ACTIVITIES OF THE CENTRAL COMMISSION FOR NATIONAL MINORITIES IN THE VUTSVK IN 1924–1934

The experience of the state body aimed at the regulation of interethnic relations, the implementation of the state policy at the level of interethnic relations of national minorities during the period of the introduction of the policy of coronation (Ukrainization) and, subsequently, on continuous collectivization. This problem is highlighted in the context of the transformation of the state policy towards Ukrainians and representatives of other ethnic groups as representatives of the agrarian population with a special world outlook and way of life and political goals.

Key words: commission, national minorities, ethnos, executive bodies, structure, peasantry, religious beliefs.

НИКОЛАЙ ЗЕРКАЛЬ
г. Николаев

МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В УКРАИНЕ: ОПЫТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ КОМИССИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНШИН ПРИ ВУЦИК В 1924–1934 гг.

В статье исследуется опыт деятельности государственного органа направленного на урегулирование межэтнических отношений, воплощать государственную политику на уровне межэтнических отношений национальных меньшин в период введения политики коренизации (украинизации), а со временем и всеобщей коллективизации. Данная проблема освещается в контексте трансформации государственной политики по отношению к украинцам и представителям других этносов как представителей аграрного населения с особенным мировоззрением и способом жизни и политическими целями.

Ключевые слова: комиссия, национальные меньшины, этнос, исполнительные органы власти, структура, крестьянство, религиозные верования.

Стаття надійшла до редколегії 25.06.2017